

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 36, Winter 2020

**An Investigation of the Reasons for the
Migration of Iranian Safavid Physicians
to India and Its Consequences***

Dr. Hamid Kavyani Pooya¹,
Faezeh shojae nia²

1.Introduction

The Safavids, as the first government after Islam, Established a centralized military and formalized Shiite religion in Ira. In the east and west with important and centralized governments like neighboring India and the Ottomans bordering with the governments of these countries, they were in conflict and sometimes at peace. Accordingly, scientists and politicians and even the masses in these lands were commuting and engaged in scientific, cultural and economic exchanges. Accordingly, this article, as one of the most important sections of society in the Safavid era, seeks to study the causes of

---

*Date received: 26/10/2018

Date accepted: 12/11/2019

Email:

pooya1696@yahoo.com

1 Assistant Professor of History department, Shahid Bahonar university of Kerman, Kerman, Iran.

2. Master of History of iran Islamic, Faculty of Letters and Humanities, ShahidBahonar university of Kerman, Kerman, Iran

migration of Iranian physicians to India and its impact on medical knowledge of Indian Gūrkānids and find out about issues like religious prejudice and political crises during the Safavid period, as well as how much social, political, and economical conditions of India have been influential in these migrations.

2. Methodology

the present article seeks to investigate the causes of the Iranian doctors' migration to India and its impact on the medical knowledge of the Gūrkānids of India as one of the important strata of the Safavid era, and find out about Issues such as religious prejudice and political crises during the Safavid era,. Regarding the nature of the subject, a descriptive-analytical method was used to collect information from the library and to examine the documents and texts. This research attempts to answer the following questions: What were the causes of migration of Iranian physicians to India and its impact on medical knowledge of Indian Gūrkānids? and to what extent have social, political, and economical conditions in India influenced these migrations?

3. Discussion

Based on these issues, it is worth mentioning that the Safavid doctors were forced to emigrate for various reasons. There have been some positive and some negative reasons. Negative reasons can stem from the prejudices common in the Safavid era and excessive rigor pointed to Sunnis and the consequences of the succession crisis and the assassination of the former king's physician. Positive reasons, like the motivation to raise money, appropriate treatment of Indian Gurkani kings with Iranian scientists and the religious similarity of the doctors with the Indian Gurkhani court. In explaining each of these topics, it should be noted that coinciding with the rise of the Safavids in Iran, intellectuals and teachers were mainly Sunni, fearful of the enormous violence inflicted on them, most of them fled to neighboring countries, and as a result, the real centers of rational science were completely broken and many Iranian scientists who inherited rational knowledge from the Timurid and Bindari period left Iran from the very beginning and took refuge in the territories of India, Ottoman, Arabia and

elsewhere. This migration encompassed all classes, including the physicians who migrated to the Indian Gurkhani court. This migration caused stagnation in medicine in Iran and the boom in science in India. Apart from religious prejudice, one of the major problems encountered by the Safavid era was that of scientists, especially doctors, who were blamed for immediate deaths of kings. In fact, during the Safavid period, and even before them, when a king died, all those around him considered the cause of death to be insufficiency of the king's physician expertise; and, this led to the death of that unfortunate physician after the king's death. Therefore, the skilled doctors were not very keen on working in the Safavid court and preferred the Indian court. Besides important factors such as the dominant atmosphere and the conditions of the original land, target location potentials can be considered as interfering and effective in migrating between two locations. As in the Safavid era in Iran, important reasons including the dogmas and attitudes of religious dogmatic and the impunity of court physicians had caused the migration of doctors, but in India, there were many factors that attracted immigrants, like geographical, religious and facilities that Gurkhani's powerful owners had provided to the immigrants; and, although the Safavid court was not keen on keeping elites and scientists in check, Gurkhani's court showed a great deal of enthusiasm and interest in scholars, especially scientists and doctors. In fact, sometimes the Gurkhani kings and emirs of India invited Iranian physicians and scientists to India, so that they could use their skills and abilities in the field of medical science; and, sometimes to treat diseases that Indian doctors could not cure, Iranian doctors were invited to treat them. In the meantime, unlike the Safavid court, Iranian physicians held such a high position in the Indian court that they could even become governors and officials; so, it would not be strange if Iranian doctors were always afraid of losing their lives and property, choose India as 'the ideal land' for their work and life.

3. Conclusion

According to available evidence, scientists and doctors of the Safavid era preferred India and the Gurkhani court over Iran and the Safavid court due to the attractions of India and the deterrent factors that the Safavids possessed. In the meantime, however, material motivations

and the quest for governmental position was also an important factor that could not be easily overlooked. In fact, Gorkani kings had provided immigrants with many opportunities, including medical books, libraries, hospitals, wealth and governmental positions. There are many factors in the migration of people in historical times from one land to another, among which adverse social and political conditions that hinder people in an area from dealing easily and comfortably with religious and non-religious beliefs and using their skills and talents, have the most important role. So, in the Safavid era, with the Shiite religion being recognized as the official religion, because of the misconduct of some of the Safavid kings in dealing with religious minorities as well as rejecting ideas and activities of other religions, and of course some misconducts in dealing with doctors, many of the community's elites, including doctors preferred immigration to neighboring countries, especially India, over staying in Iran. As a result, skilled doctors who were always suspect, brought their knowledge to India and the Gurkani court; and, they were given wealth and status, and sometimes even state and army positions. In this way, Iran became the key to India's success; and, Iranian knowledge, separating from its original position, grew up elsewhere and transferred Iranian heritage to the land of India and to the next generation of Indians.

Key words: Iran, Safavid, India, Gurkanids, physicians

References [In Persian]:

- Algood, C. (2007). *Medicine in the Safavid Period* (M. Javidan, Trans.). Tehran: Anonymous. [In Persian]
- Anonymous, (1970). *Venetian travelogues in Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Anonymous. (1953). *Tazkhore al-Muluk* (M. Dabir Sиейghi, Rev.). Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Ansari, Gh. (2009). *The court of wise Sheikh Hasan Shahrat Shirazi*. Persian Research Center. [In Persian]

- Ashtiani, Seyed Jalaluddin. (2001). Mulla Sadra's philosophical history and views. 2nd ed., Qom: Islamic Propaganda Office of Qom Seminary. [In Persian]
- Badani, A. (2000). Selected al-tawarikh, In T. Sobhani, & R. Ahmad Saheb (Eds.), (Vol. 3). Tehran: Publications of the Association of Cultural Works and Stamps. [In Persian]
- Carrie, J. (1969). Career logbook (A. Nakhjavani, & A. Carang, Trans.). Franklin Publications. [In Persian]
- Encyclopedia Community of Islam, (1975). Encyclopedia of Islam. Tehran: Publishing and Translation Agency. [In Persian]
- Fondersky, A. (2009). Tohfeh al-alam in the conditions and news of King Sultan Hussein. Tehran: Museum. [In Persian]
- Golchin Ma'ani, A. (1990). Indian caravan. Mashhad: Astan Qods Razavi (Vol. 1, 2). [In Persian]
- Hosseini, M. (1997). Rozeh al-Safouyeh, Tehran: Anonymous. [In Persian]
- Jafarian, R. (2010). Safavid in the field of religion, culture and politics (Vol. 1.). Anonymous: Institute of Domain and University Research. [In Persian]
- Jafarpour Bijarbaneh, J. (Summer 2017). Introducing and identifying Indian Gilani immigrants, based on Deccan. The Journal of Subcontinent Studies, 9 (31). [In Persian]
- Kampfer, E. (1990). Campfire travelogue (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Khaldbar, M. (2001). Iran under Shah Safi and Shah Abbas II. Tehran: Association of Cultural Works and Stories. [In Persian]
- Khandmodir, Gh. (n.d.). Habib al-siyar (Vol. 4.). Tehran: Khayyam Bookstore. [In Persian]
- Malek Ghiasuddin Muhammad, H. (1965). Ehya al-Muluk. Tehran: Book Publishing Company. [In Persian]

- Meshar, Kh. (n.d.). Youssef Ibin Mohammed Heravi. 1st ed., (Vol. 5). Tehran: The authors of Persian and Arabic printed books. [In Persian]
- Monshi, E. (1964). The History of Aalam Aray Abbasi. Tehran: Anonymous. [In Persian]
- Mubarak, A. (1994). Akbarnameh. Tehran: Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Mutamedie, E. (2012). History of science in Iran (Vol. 3). Tehran: Muhajer Publishing. [In Persian]
- Nasrabad, M. (1938). Nasr Abadi Tazkira. Tehran: Armaghan. [In Persian]
- Navidi Shirazi, Kh. (1990). with Introduction by Abdolhossein Navaei, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Nawa'i, A., & Ghafari Fard, A. (2013). The history of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Safavid era. Tehran: Samt. [In Persian]
- Panahi Semnani, M. (2008). King Ismail I of the Safavid, the red-haired chief of the Indians. 1st ed. Tehran: Ketab-e Namooneh. [In Persian]
- Phalsafi, N. (1968). Life of Shah Abbas I (Vol. 2). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Phalsafi, N. (1979). Life of Shah Abbas I. Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
- Pooya Kaviani, H. (2015). Hospitals and medical centers in Iran. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Qazvini, A., & Tattoos, A. (2003). History of a millenium (Vol. 8). Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Rajabi, M. (2000). Iranian and Persian women celebrities from the beginning to the Constitutional Revolution. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Razi, A. (1965). Tazkirah. Tehran: Book Publishing and Publishing Company. [In Persian]

- Riyaz al-Islam, (1999). History of Iran-India relations (in Safavid and Afsharid eras), M Bagher Aram, A. Ghafari Fard. 1st ed. Tehran: Sepehr Publications. [In Persian]
- Romelu, H. (2010). Ahsan al-tavarikh. Tehran: Asatiri. [In Persian]
- Safa, Z. (2015). History of Iranian literature (Vol. 5). Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Sam Mirzaei Safavi, (1935). Sami's gift. Tehran: Armaghan. [In Persian]
- Samson, Ch. H. (n.d.). Samson travelogue (T. Tafazeli, Rev.). Tehran: Ziba Publishing. [In Persian]
- Shamsa, Sh. (2013). Maslal al-yaqin fi bayan umdat-o osoul al-din (T. Kermani, & A. Asghari, Rev.) Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Persian]
- Sharden, (1993). Sharden Travelogue (I. Yaghmi, Rev.). Mashhad: Tous. [In English]
- Taheri, M. (2012). Eghlim tazkirah. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Tapar, R. (2008). History of India (Vol. 1,2). (H. Sanatizadeh, Rev.). Tehran: Publishing of Religions. [In Persian]
- Taronie, J. B. (2004). Taronie's travelogue (H. Shirvani, Rev.). Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Toghiyani, I. (2006). Shiite thought and Safavid poetry. Isfahan: Academy of Art. [In Persian]
- Vasefi, Z. (1971). Badaye al-vaghaye. 2nd ed. Tehran: Foundation for Iranian Culture. [In Persian]
- Vaseti, H. (1974). History of medical relations between Iran and Pakistan. Anonymous: Persian-Iranian Research Center of Pakistan. [In Persian]

References [In Arabic]:

- Al-Bastani, A. P. (1900 AD). Encyclopedia (Vol. 11). Egypt: Anonymous. [In Arabic]

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

بررسی چرایی مهاجرت پزشکان ایرانی عصر صفویه به هند و نتایج آن*

دکتر حمید کاویانی پویا^۱

فائزه شجاعی نیا^۲

چکیده

صفویان به عنوان نخستین حکومتی که پس از اسلام، نظامی متمرکز را بنیاد گذاشته و مذهب تشیع را در ایران زمین رسمیت بخشیدند، در شرق و غرب با حکومت های مهم و متمرکزی همچون هند و عثمانی همسایه و هم مرز و با دولت های این ممالک در کشاکش و گاه نیز در حالت صلح به سر می بردند. بر این مینا دانشمندان و سیاستمداران و حتی توده مردم در این سرزمین - ها در آمدو شد بوده، به تبادلات علمی، فرهنگی و اقتصادی می پرداختند. بر این اساس مقاله پیش رو در صدد است به عنوان یکی از اقشار مهم جامعه عصر صفوی به بررسی علل مهاجرت پزشکان ایرانی به هند و بررسی تأثیر آن بر دانش پزشکی گورکانیان هند پردازد و در خلال این مسئله دریابد مسائلی همچون تعصبات دینی و بحران های سیاسی در دوران صفویان و از طرفی اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی سرزمین هند تا چه حد در این مهاجرت ها تأثیر گذار بوده است. از این رو بر اساس روشی توصیفی- تحلیلی با گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و بررسی اسناد و متون به تحلیل داده ها پرداخته شده است؛ بر این مینا یافته های پژوهش نیز حاکی از آن است که سخت گیری پادشاهان صفوی و تعصب دینی حاکم بر نظام سیاسی عصر صفوی و از سویی جو سیاسی و فرهنگی مساعد در جامعه گورکانی و همچنین تشویق پادشاهان هند از عالمان و دانشمندان ایرانی برای اقامت در هند از دلایل اصلی مهاجرت اطباء عصر صفویه به هندوستان بوده است.

واژه های کلیدی: ایران، صفویه، هند، گورکانیان، پزشکان.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۰۷

نشانی پست الکترونیک نویسنده:

تاریخ پذیرش نهایی مقاله ۱۳۹۸/۰۷/۲۱

pooya1696@yahoo.com

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران.

۱. مقدمه

بنیان حکومت صفویه در ایران سده یازدهم هجری مصادف با رخداد‌های مهم (دینی و سیاسی) درون‌مرزی و برون‌مرزی بود که تأثیر بسزایی در دنیای معاصر سلاطین صفوی گذارده، اوضاع ایران‌زمین و ایرانیان را در بین حکومت‌های مختلف تا سده‌ها تحت تأثیر عملکرد شهریاران صفوی قرار داد. در واقع این دولت شیعی در روزگار حکمرانی خود دشمنی و درگیری بسیاری با دولت‌های همجوار همچون ازبکان و عثمانی‌ها داشته و باورهای مذهبی و ایدئولوژیکی صفویان عامل اصلی این برخوردها بود. در این بین در همسایگی شرقی صفویان دولت سنی‌مذهب گورکانیان (۱۵۲۶ تا ۱۸۵۷ م) قرار داشت که رابطه آنان با صفویان تا حدودی دوستانه بود و حتی گاه دربار ایران به عنوان مأمین پناهندگان سیاسی شاهزاده‌های گورکانی هند تلقی می‌شد.

به سبب ارتباط دیرینه هند و ایران، تجانس فرهنگی بین این دو کشور بسیار زیاد بوده و حتی زبان رسمی دربار گورکانیان زبان فارسی بود. به‌هرروی این ارتباطات تاریخی و همجواری که دوران‌های طولانی را شامل می‌شد در عصر صفویان سبب گردید نخبگان و دانشمندان ایرانی که به دلایلی ایران‌زمین و قلمرو صفویان را مناسب برای زیست و فعالیت علمی خود نمی‌دیدند، دربار گورکانی و قلمرو هندیان را برای ادامه زندگی و تکاپوی علمی و پیشه خود برگزینند. بدین سان پژوهش پیش رو بر آن است با توجه به اوضاع عصر صفویان به دلایل مهاجرت و اقامت پزشکان ایرانی در هند پرداخته، عوامل مختلفی را که در این مهاجرت علمی صورت گرفته دریابد و دستاوردها و نتایج حاصل از این امر را برای دربار گورکانیان مورد بررسی قرار دهد.

با توجه به ماهیت موضوع، روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش عمدتاً کتابخانه‌ای و بررسی اسناد و متون است. در این پژوهش سعی گردیده برای گریز از سطحی‌نگری و قالب‌مند کردن پژوهش از نظریه رایج در چرایی مهاجرت‌ها (نظریه اورت اس.لی) بهره گرفته شود و منابع مختلف بر اساس و از روزه این نظریه گردآوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

سوابق پژوهش در این موضوع نسبتاً اندک و کم‌شمارند. تنها در چند مورد می‌توان مطالب مهمی به صورت پراکنده و جزئی یافت. تحقیقاتی در مورد این موضوع به صورت کم و پراکنده انجام گرفته‌است. بیشتر آثار به طب زمان صفویه پرداخته‌اند و به‌طورمختصر به مهاجرت اطباء و طب هند اشاره کرده‌اند؛ به طور مثال کتاب طب در دوره صفویه اثر سیریل الگود، به تاریخ پزشکی ایران و آلات و ادوات جنگی و رسوخ طب ایران در هند پرداخته‌است، اما به طور دقیق و کلی به دلایل این مهاجرت‌ها و اوضاع داخلی ایران و هند

نپرداخته است. کتاب *تاریخ روابط پزشکی ایران و پاکستان* نوشته حکیم نیر واسطی، کتاب *اطبای عهد مغول* از سید علی کوثر چاندپوری که به شرح زندگی صدوشصت و نه طبیب پرداخته که سی تن از آنها ایرانی بودند که در قرن ۱۱ و ۱۲ ه ق به هند مهاجرت کردند. در این کتاب تنها به شرح زندگی این طبیبان پرداخته شده است. مقاله «شاعران دوران صفوی و هند» از پروفیسور احمد و مقاله «معرفی و شناسایی مهاجران گیلانی هند، با تکیه بر دکن» از جلال جعفر پور؛ بنابراین بیشتر پژوهش ها و تحقیقات به طب دوره صفویه و میزان اندکی هم به مهاجرت اشاره کرده اند و در این بین دلایل این مهاجرت ها از جنبه سیاسی، دینی و فرهنگی و تبعات آن برای قلمرو صفوی و گورکانیان هند به عنوان مسئله ای مهم، خلأی است که در پژوهش های موجود وجود دارد و همین امر اهمیت و ضرورت پژوهش در این حوزه را نشان می دهد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. عوامل مؤثر در مهاجرت پزشکان عهد صفویه به هندوستان

پزشکان عهد صفویه به دلایل مختلفی مجبور به مهاجرت شده اند که در اثنین بین برخی از دلایل مثبت و برخی دیگر از دلایل منفی بوده است. دلایل منفی می توان از *تعصبات رایج* در عهد صفویه و سختگیری بیش از حد نسبت به اهل سنت و نتایج بحران جانشینی و قتل پزشک پادشاه پیشین اشاره کرد. دلایل مثبت نیز مثل انگیزه جمع آوری مال و مقام، برخورد مناسب پادشاهان گورکانی هند با دانشمندان ایرانی و همچنین مشابهت مذهبی پزشکان با دربار گورکانیان هند عنوان کرد.

۲-۲. تأثیر *تعصبات رایج دینی* در دوران صفویان بر مهاجرت پزشکان به دربار گورکانیان هند

«در ایام اولیه دولت صفوی که شور انقلابی هنوز قوی بود، تأکید بر لعن سه خلیفه رایج بود و طرفداران صفویه که به نام تبرائیان شناخته می شدند، در کوچه و بازار راه می افتادند و نه تنها خلفای سه گانه، بلکه همه دشمنان علی (ع) و دیگر امامان و به طور کلی سنی مذهب را لعن می کردند. هر کس که بی درنگ در جواب نمی گفت (بیش باد و کم باد)، خطر آن بود که در دم خورش ریخته شود» (روملو، ۱۳۸۹: ۶۱).

درواقع شاه اسماعیل در رسمیت بخشی به مذهب تشیع و طرد و زدودن اهل تسنن «نه از خون های فراوانی که ریخت، پروا کرد و نه از خاندان هایی که منقرض نمود» (نودی شیرازی، ۱۳۶۹: ۴۱) بدین گونه به نوشته خواند میر، «سنیان متعبد و خوارج متعصب از وهم حسام بهرام انتقام غازیان غلام، خاسر و خائب و میدان و هارب روی به اطراف و آفاق نهند» (خواندمیر، بی تا ۴/۴۶۸) شاه اسماعیل یکم پس از پیروزی بر شیبک خان در نبرد مرو

به قزلباشان دستور داد تا مردم سنی مذهب را مجبور به دشنام گویی به خلفای سه گانه کنند و هر کس سر باز می زد می کشتند (ن. ک: پناهی سمنانی، ۱۳۷۱: ۱۶۴). از دیگر اقدامات شاه اسماعیل یکم در روند سیاست تغییر مذهبی، کشتار فضلا و دانشمندان سنی مذهب بود که حاضر به دست برداشتن از باورهای خود نشدند (همان: ۲۶۲)؛ برای نمونه می توان به قاضی نورالله شوشتری، شیخ الاسلام هراتی و قاضی میدی اشاره کرد (همان: ۲۶۳).

به رغم چند سده فعالیت سیاسی و اجتماعی مکاتب شیعی در ایران هنوز در اوایل دوران صفوی ترویج تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور خطرناک بود «بعضی از مشاوران شاه اسماعیل از واکنش حاصل از این کار نگران بودند. آنها می گفتند: از دوستان الی سید - هزار نفر مردم تبریز دو سوم سنی هستند ... ما می ترسیم مردم بگویند فرمانروای شیعه نمی - خواهند و اگر خدای نکرده! مردم از قبول تشیع خودداری کنند چه کار می توانیم بکنیم؟ پاسخ اسماعیل سازش ناپذیر بود، او می گفت مأمور انجام این کار است و خداوند و امامان معصوم همراه اویند و از هیچ کس هم باکی ندارد» (گلچین معانی، ۱۳۶۹؛ ۱/ پنج). آشکار است برقراری تشیع در کشوری که حداقل به طور رسمی قسمت اعظم جمعیت آن سنی بودند، بدون بروز مخالفت یا بدون تعقیب و آزار کسانی که از قبول آن خودداری می - ورزیدند، میسر نبود، مجازات نافرمان تا حد مرگ هم می رسید. در ابتدا تهدید و سپس، به زور متوسل می شدند. در مورد مردم عادی، وجود این تهدیدات برای تغییر مذهب به نظر کافی بود اما علمای اهل سنت سرسخت تر بودند. برخی از آنها کشته شدند، عده بیشتری به مناطق سنی نشین گریختند به دربار تیموری در هرات و بعد از تصرف خراسان به دست صفویه، به بخارا پایتخت ازبکان رسیدند (ن. ک: خواندمیر، ۱۳۷۰: ۶۶).

با این ایدئولوژی که شاه اسماعیل بدان جامعه عمل پوشانید، برخی افراد که از اقشار فرادست جامع بوده و یا حرفه ای و یا دانشی (علمی و سیاسی) را دارا بودند و نخواستند به باور شاه صفوی تن در دهند، مهاجرت را بر ماندن در ایران ترجیح داده، جذب سرزمین های شرقی و غربی که در مذهب تسنن بودند، شدند. از طرفی شاه اسماعیل برای تقویت نظام خود چون احتیاج به شیعیان بیشتری داشت تا بتواند در مقابل پیروان اهل تسنن در داخل که تعدادشان نیز کم نبود، نیروی مستحکمی ایجاد نماید و هم در آینده با استفاده از آنان قادر باشد به مقابله با عثمانیان سنی مذهب برخیزد، سعی در جلب شیعیان آسیای صغیر کرد؛ بنابراین رسمیت یافتن شیعه به گونه ای باعث شد که شیعیان آسیای صغیر گروه گروه روی به ایران بگذارند (ن. ک: طغیانی، ۱۳۸۵: ۲۵).

باری شاه اسماعیل در هیچ صورت سازش پذیر نبود و با تمام جدیت، سعی در رسمی کردن تشیع در سراسر سرزمین ایران داشت و «همان زمانی که برای نخستین بار در آذربایجان خطبه را به نام امامان شیعه کرد، اعلام داشت که مؤذنان مساجد و معابد لفظ

(اشهدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيَّ اللَّهِ) داخل کلمات اذان سازند و غازیان عابد و لشکریان مجاهد از هر کس امری مخالف ملت بیضاء مشاهده نمایند سرش از تن بیندازند» (خواندمیر، ۱۳۶۴: ۴۶۷). اعلام رسمیت مذهب شیعه دروازه‌امامی برای بیشتر ایرانیان به منزله مذهبی نو و بی‌سابقه بود، مگر برای اقلیتی که پیش از این برای طریق می‌رفتند. براین اساس، شاهنشاهی نوپای صفوی با تعصبات خشک و غیرمنطقی استوار گشت و در نتیجه، اعلام رسمیت تشیع با کشتار عده‌ای و سکوت اجباری عده‌ای دیگر و البته کوچ اجباری دانشمندان و صاحبان مکنت و جرفی همراه بود؛ زیرا برای ترویج باور صفوی از همان آغاز، کار بر خشونت و خونریزی‌هایی بنانهاده شد که گاه تا مرز توحش و بربریت پیش می‌رفت. (ن.ک: سفرنامه های ونیزیان، ۱۳۴۹: ۳۱) «این خون‌آشامی چهره‌ناسازگار خود را به گونه‌های گوناگون می‌نمود. گاه در پوشش دین و پراکندن دین حق و گاه در جامه سیاست و تدبیر ملک و بیشتر در راه فرونشاندن آتش خشم و کینه و نفاق و در این راه سربریدن و دوشقه کردن و چشم درآوردن و پوست‌کندن و ... به آسانی انجام می‌شد» (طغیانی، ۱۳۸۵: ۲۳).

در زمان شاه عباس یکم، جنگ‌های مستمر میان صفویان و عثمانیان تأثیری شگرف در ازدیاد خصومت‌های میان آنان داشت و نیز باعث افزایش تعصب شاه‌عباس اول در مذهب شیعی و دشمنی‌اش با مذهب سنی و انتقام از اهل سنت در اولین فرصت ممکن شد. رفتار سوء شاه‌عباس با کردهای ایران به خاطر سنی بودن آنها و عدم قبول مذهب شیعه بود؛ به همین خاطر مورد غضب و کینه شاه‌عباس قرار گرفتند. اذیت و آزار آنها به حدی رسید که شاه‌عباس آنها را در کشور پراکنده کرد و تعداد زیادی از آنان را از کردستان به خراسان انتقال داد تا در آنجا دائم در آوارگی و غربت به‌سریرند.

از مظاهر این برخورد سخت با اهل سنت اقدام او با سگان قلعه اندخود در ماوراءالنهر بود و شاه‌عباس آن قلعه را در سال ۱۰۱۱ هـ فتح کرده بود و اهل آن قلعه را به امنیت اطمینان داد که اگر چه وی با مذهب سنی مخالف است ولی متعرض آنها نشود؛ اما هنگامی که در ۱۰۱۲ هـ به محاصره شهر بلخ بازگشت و از قلعه اندخود گذر کرد، ناگهانی و بدون علت سپاهیان را به غارت آنها فرمان داد و جمیع بزرگان و اعیان و قضات را به اسارت درآورد؛ بنابراین حالتی پیش آمد که هر سرباز صفوی اسیری از اهل قلعه را پیش می‌راند تا اینکه به ناحیه عراق (اصفهان) رسیدند. اسکندریبگ منشی این حادثه را این‌گونه نقل کرده است: «در یک چشم‌به‌هم‌زدن آن قصبه را نابود کرد و بسیاری از زنان و کودکان اسیر شدند، هنگام بازگشت به گونه‌ای بود که تنها تعداد کمی از سربازان صفوی، اسیرانی از قلعه اندخود را با خود به همراه داشتند» (منشی، ۱۳۴۳: ۳۳۵).

شاه‌عباس معمولاً با اسرای ازبکان و عثمانی‌ها که از اهل سنت بودند، بسیار با قساوت قلب رفتار می‌کرد و کمترین مجازات وی نسبت به آنها این بود که اگر آنها را نمی‌کشت

چشمانشان را میل می کشید و به هیچ یک از اسرای آنها رحم نمی کرد مگر اینکه از مذهب سنت خارج می گشت و به مذهب تشیع می گروید. جلال الدین محمد یزدی، منجم خاص شاه عباس، در کتابش تاریخ عباسی به طور مکرر از سخت گیری شاه عباس نسبت به اهل سنت ذکر کرده است (ن. ک: فلسفی، بی تا: ۳۷).

همچنین البستانی می گوید: «شاه عباس در سال ۱۰۰۸ هـ به شهر سمنان وارد شد و به سبب گستاخی حاکم آن و عدم اطاعت مردمش در اجرای قوانین شاه و نیز وجود سنیان زیادی در آن شهر، دستور داد تا عوام را از طریق گوش و علما را از بینی غذا دادند و نیز ۳۰۰ تومان آنها را جریمه کرد و در سال ۱۰۱۸ هـ دستور داد تا حاکم شهر همدان به نام محمود دباغ کشته شود؛ چراکه وی از اهل سنت بود و به شیعیان آنجا ظلم می کرد؛ اما محمود پنهان گشت و شاه نیز امر به پیدا کردن وی داد و اعلان کرد که اگر محمود دباغ در ظرف سه روز ظاهر نشود، تمام افراد قبایل سنی آن شهر را خواهد کشت و بر اموال و زنان و بچگان شان استیلا پیدا خواهد کرد. عاقبت دباغ دستگیر و اعدام شد» (البستانی، ج ۱۱، ۱۹۰۰: ۴۸۶).

بدین سان مقارن ظهور صفویه در ایران مروّجان و معلمان علوم عقلی چون عمدتاً سنی مذهب بودند، از ترس خشونت های بی حد و حساب که در حق آنان روا می گردید، بیشترشان به کشورهای مجاور گریختند و در نتیجه، کانون های واقعی علوم عقلی به کلی از هم گسست و عده بسیاری از دانشمندان ایرانی که میراث دار دانش های عقلی بازمانده از دوره تیموری و بایندری بودند، از همان اول از ایران متواری شدند و به سرزمین های هند، عثمانی، عربستان و دیگر جاها پناه بردند و جای خود را به علمای شیعی مذهب سپردند که از اطراف و اکناف به سوی ایران سرازیر شده بودند و همه فکر و ذکرشان چیزی جز ترویج و اشاعه و تعلیم علوی مذهبی نبود (ن. ک: طغیانی، ۱۳۸۵: ۷۷). در واقع با رسمیت مذهب تشیع برای برخی از عالمان و دانشمندان اهل سنت، هیچ گونه راهی باقی نماند جز نجات جانیشان از طریق مهاجرت از سرزمین ایران. این اتفاق را منابع صفوی نیز به خوبی گزارش می دهند. در این بین میرزا بیگ حسن بن حسینی در کتاب *روضه الصفویه* به مهاجرت سنیان به دلیل ترس از مرگ توسط سلاطین صفوی و قزلباش بدین گونه می - پردازد: «سنیان متعصب و خارجیان معتقد که اعتقاد محبت بنی امیه لعین و بنی عباس خارجی شعار ایشان بود، از بیم حسام خون آشام غازیان شدیداً انتقام قزلباش، خاسر و خایب و ترسان و هارب، به اطراف آفاق پراکنده شدند و آنانی که قوت گریز از ایشان مسلوب بود در زوایای ناکامی، قرین محنت و گمنامی به سربرده خاک ادبار بر مفارق خویشان می ریختند.» (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۴۶۸. حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۵).

در چنین وضعیتی که هر کس به فکر جانش بود راهی جز فرار و مهاجرت از ایران برایشان باقی نمانده بود و این تعصب نسبت به تشیع به حدی زیاد بود که «در کوششی که برای راندن غیر شیعی‌ها از کشور ایران مبذول می‌شد شاه اسماعیل تمام ملّاه‌ها را که در بین آنها فقط معدودی شیعی بودند، از سراسر مملکت جمع کرد» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۷۲) و «شاه طهماسب به جای حکیمی که فقیه نبود، یکی دیگر را که فقیه بود ولی هیچ آگاهی از علم طبابت نداشت جایگزین کرد» (جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۲۰).

در این کشتار بی رحمانه جان بسیاری از عالمان، دانشمندان، شاعران، طبیبان و... که حاضر به تغییر عقیده خود نبودند یا نتوانستند یا نخواستند مهاجرت کنند، گرفته شد. چه بسا بسیاری از طبیبان با استعداد قربانی این کشتار شدند. از جمله پزشکان سنی که توسط شاه صفوی به قتل رسیدند «امیر سعدالدین عنایت الله خوزانی هم با قفس آهنین طعمه حریق گردید و رکن الدین مسعود کازرونی از عالمان و پزشکان نامدار که بر خشم سلطان گرفتار شده بود، در میان شعله‌های، آتش جان سپرد» (روملو، ۱۳۸۹: ۲۸۲) و همچنین «مولانا سیف‌الدین احمد بن یحیی بن مولانا سعدالدین تفتازانی به سبب اینکه نتوانست از ایران مهاجرت کند به واسطه تعصب مذهب اهل سنت به تیغ قهر پادشاه شیعه به قتل رسید» (حسینی، ۱۳۷۸: ۲۴۸).

همان‌طور که گفته شد با ظهور شاه اسماعیل و با ایجاد دولت صفویه که اقدام به رسمیت تشیع کرد، برای جذب سپاهیان قزلباش و دشمنی و کینه نسبت به عثمانی‌ها که پیرو اهل سنت بودند جان بسیاری از مردم و دانشمندان و عالمان ایرانی را گرفت و در این بین خیلی‌ها هم مجبور به ترک سرزمین‌شان و مهاجرت از ایران شدند که این مهاجرت شامل همه قشر می‌شده است؛ از جمله طبیبان که بسیاری به دربار گورکانیان هند مهاجرت کردند که این مهاجرت سبب رکود علم طب در ایران و رونق این علم در هند شد و یکی از علل سقوط صفویان به این مهاجرت‌ها برمی‌گردد، زیرا که ایران تا حدودی از نیروهای متخصص و دلسوز خالی شد و جای آنان را آدم‌های بی‌لیاقت و چاپلوس گرفتند.

۲-۳. تأثیر بحران‌های سیاسی و جانشینی پادشاهی صفویه در مهاجرت اطباء به هند
یکی از مشکلات و معضلات بزرگ که در دوران صفوی دامنگیر دانشمندان و به‌ویژه پزشکان شده بود، مرگ یکباره پادشاهان بود که البته با توجه به شیوه ناسالم زندگی و عادت‌های افراطی عجیب نبود (ن. ک: فلسفی، ۱۳۵۸: ۴۶۵)، اما این مرگ‌ومیرها بیشتر اوقات به سوء درمانگری پزشکان مربوط می‌شد. در واقع در زمان صفویان و حتی گاه قبل از آنان هرگاه پادشاهی می‌مُرد تمام اطرافیان علت مرگ را عدم لیاقت و کاردانی پزشک شاه می‌دانستند (ن. ک: معتمدی، ۱۳۹۱: ۴۱) و این سبب مرگ آن پزشک نگون‌بخت پس از مرگ پادشاه وقت می‌شد. از زبان یکی از سفرنامه‌ها در این باره می‌خوانیم:

حکیم‌باشی یا اولین طبیب دربار نیز در نزدیکی شاه می‌نشیند؛ برای اینکه به شاه بگوید چه گوشت‌هایی برای شاه مفید و ضروری است و چه گوشت‌هایی مضر و زیان‌بخش است. حکیم‌باشی دربار صفویه علاوه بر پزشک خصوصی شاه، طبیب تمام صاحب‌منصبان در دربار نیز می‌باشد و بیشتر از تمام درباریان آبرو و افتخار در این شغل دارد. هیچ‌کس به مقام حکیم‌باشی حسد نمی‌ورزد زیرا حکیم‌باشی مسئول سلامت شاه است و اگر شاه بمیرد او نیز جاننش در خطر است؛ یعنی جاننش را در این راه از دست می‌دهد. (سانسون، بی تا: ۵۲)

اما چنانکه ذکر شد زندگی ناسالم و سوء رفتار برخی شاهان صفوی مسبب بیماری‌ها و گاه مرگ زودهنگام آنها می‌شد، امری که دانش پزشکان علاجی برای آن نمی‌یافت و تبعات آن نیز زندگی پزشکان را تحت تأثیر قرار می‌داد. کمپفر در مورد علت مرگ شاه عباس دوم و نگرش موجود به اطباء می‌نویسد:

یک ماه بعد در شرمگاه شاه آثار درد و تاول ظاهر شد ولی شاه از معالجه خود غافل ماند، تا اینکه علائم بیماری مقاربتی که کاملاً پیشرفته بود، نمودار گردید؛ اما چون باز وی نمی‌توانست امساک کند و برخود سخت بگیرد و از طرف دیگر اطباء خواه به علت جهل و خواه به دلیل اینکه جرأت تجویز دارویی را که در خور بیماری پیشرفته شاه بود، نداشتند به‌طور سطحی و غیر اساسی به معالجه وی پرداختند. بیماری به نوعی خرده سرطان‌مانند تبدیل شد و لته‌ها استخوان بینی وی را به‌صورتی خورد و از بین برد که دود قلیان از بینی او بیرون می‌زد. درست در حینی که شاه به هیچ‌وجه در اندیشه مرگ نبود شب هنگامی که به تقاضای زنانش مقداری شیرینی خورده بود، دچار درد شدیدی شد و در نتیجه شب بعد را تا صبح به طرز وحشتناکی تا حد جنون رنج کشید و در حالی که از خود بی‌خود بود، اطباء معالج خود را به باد فحش و ناسزا گرفت. اطباء با ترس و وحشت فراوان خبر مرگ شاه را به وزیر اعظم دادند و گفتند به عقیده آنها نباید از جمع پسران شاه آن را که قدرت عمل بالاستقلال دارد بر تخت سلطنت نشانند زیرا روزگار همه آنها سیاه خواهد شد. ترس این اطباء را از آنجا می‌توان توجیه کرد که آنان امیدوار بودند در دوره سلطنت یک نفر صغیر بتوانند زندگی خود را نجات دهند، زیرا طبق رسوم کهن به محض مرگ پادشاهی اطباء، مایملک و آزادی خود را از دست می‌دهند و باید بقیه عمر را در محبس بگذرانند. (کمپفر، ۱۳۶۳: ۴۱)

باری با وجود اینکه حکیمان دربار صفوی همیشه از جایگاه و منزلت بالایی در دربار برخوردار بودند و حقوق زیادی هم دریافت می‌کردند اما همیشه خطر مرگ در کمین آنها بود. مبلغ چهارصد تومان موجب همه‌ساله داشتند به علاوه شصت و هشت ملازم دیوان و یک هزار و هفتصد و نود و شش تومان و شش هزار و سیصد و شصت و شش دینار در وجه سایر اطباء، از همه ساله و تنخواه براتی مقرر بوده است (ن. ک: ناشناس، ۱۳۳۲: ۲۰)؛ به عبارتی حکیم‌باشی رئیس همه پزشکان بود و در مجالس عمومی و خصوصی شاه حضور و طبابت شخص شاه را به عهده داشت. پرداخت حقوق پزشکان به تأیید او انجام می‌گرفت. هرگاه

والیان و بیگلربیگان از شاه تقاضا می کردند که طیبی به نزد آنان بفرستد، انتخاب طیب و اعزام او از سوی حکیم‌باشی انجام می گرفت. او شصت و هشت نفر ملازم دیوان داشت. درآمد حکیم‌باشی بیش از هزار تومان بود و نیز درآمد حکیمان به نسبت تقریباً به موقعیت حکیم‌باشی به خطر می افتد و ممکن بود از مقام خود عزل شود و به زندان بیفتد و اموالش مصادره شود و حتی به قتل برسد (ن. ک: نوایی، ۱۳۹۱: ۳۲۸)؛ بنابراین هر چند اطباء در ایران جایگاه برجسته‌ای داشتند «اما به محض آنکه شاه چشم بر جهان ببندد، به طرفه العینی نیز سرنوشت آنها دگرگون می شود. در چنین صورتی حکما را از دربار می رانند و آنها را در تمام عمر در باغی واقع در قم زندانی می کنند. در عین حال اموال اطباء نیز ضبط و مصادره می شود» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۰۱). البته گفتنی است، همان گونه که از متن نیز برمی آید این رفتار خاص طبای بزرگ درباری بود و نه همه پزشکان اما اهمیت بحث از آنجاست که بزرگ‌ترین پزشکان همین طبای خاص درباری بودند که با رفتارهای ناشایستی که با آنها می شد مجبور به ترک دیار می شدند و آواره سرزمین های دیگر.

حکیم رکنای کاشانی مرشد و راهنمای عارفان و مقتدا و پیشوای عاشقان اشعاری قریب به صد هزار بیت داشت. در منزل حضرت صایباده دیوان از او ملاحظه شد بسیار خلیق و مهربان بود در شعر نسیج و مسیحا و مسیحی تخلص می کرد. در علم طب خیلی وقوف داشت مسموع شد که از شاه عباس ماضی نسبت به او کم توجهی و بی محبتی ظاهر شد که بیت زیر را گفت و روانه هندوستان شد.

«گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش»
(نصر آبادی، ۱۳۱۷: ۲۱۴).

بنابراین همان گونه که در سفرنامه های عصر صفوی مندرج است «در ایران سلامت پزشکان دربار به تندرستی پادشاه وابسته است و اگر وی بمیرد طیبیان معالجتش را به جرم عدم توانایی در معالجت اگر نکشند دست کم تبعید و دارایی شان را مصادره می کنند و تنها به قدر گذران روزانه چیزی به ایشان می دهند» (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۶۰۸). قتل پزشک پس از مرگ پادشاه چنان شایع بود که برخی سفرا خود بعینه شاهد این ماجرا بوده اند؛ به گونه ای که سیاح ایتالیایی، کارری، که در اواخر دوران صفوی به ایران و دربار شاه سلیمان و سلطان حسین سفر کرده، در سفرنامه خود می نویسد: «بر طبق معمول خاندان سلطنتی، طیب معالجت شاه متوقی، فوراً توقیف شد. معمولاً در این قبیل موارد طیب را یا محکوم به مرگ می کنند یا حبس ابد و یا نفی بلد. شنیدم وی را به حبس ابد محکوم ساختند» (کارری، ۱۳۴۸: ۹۸). باری در بسیاری از موارد مرگ شاه از چشم پزشک و در نتیجه پیامد عملکرد وی دانسته شده و بدین سان پزشک نگون بخت نیز جان شیرین را بر سر حرفه خود از دست می داد؛ بنابراین بدان گونه که منابع دوران صفوی بیان می دارند «به طور معمول قاعده آن

بوده است که حکیم باشی کشته می شده و علت آن نیز این بوده است که وی را عامل مرگ شاه دانسته و هدف شان ازین کار عبرت گیری حکیم باشی بعدی برای رعایت مراقبت بیشتر بوده است.» (فندرسکی، ۱۳۸۸: ۲۳)

البته ناگفته نماند که علت فروگرفتن طبیبان دربار که مطمئناً از خواص اطباء و سرآمد پزشکان محسوب می گردیدند، به سبب بحران های سیاسی و سوءظن درباریان به عملکرد پزشک نبود و همواره نباید اطباء را قربانی این سوءظن ها و توهمات توطئه که دامنگیر درباریان بود قلمداد کرد، بلکه با اتفاقات پیش آمده و رویکرد مذهبی و سیاسی خاصی که در ساختار سیاسی صفویان وجود داشت، پزشکان خاصی به دربار راه می یافتند که همیشه ماهرترین طبای موجود نبوده و بلکه هم رنگ جو موجود، اسیر خرافات و یا توطئه گری- های سیاسی بودند تا بدین طریق جایگاه خود را حفظ کرده و گاه ناکارآمدی روش های درمانگری و ضعف مهارت طبی خود را توجیه نمایند.

در این باره ذکر است که شاه صفی که دچار بیماری شده بود با طبابت اطباء سلامتی خود را به طور کامل باز نمی یافت. در واقع چون او همیشه ناتوان و رنجور بود و طبیبان تا آن زمان نتوانسته بودند علت بیماری اش را کشف کنند، این گمان برای او حاصل شده بود که نادانی طبیبان بهبود او را به تأخیر می اندازد و به همین سبب با دو، سه طبیب بد رفتاری شده بود. سرانجام به فکر طبیبان دیگر که از جان خود ترسان بودند خطور کرد که چون کشور از یک طرف گرفتار گرانی هزینه زندگی و از طرف دیگر غم زده بیماری شاه است، این امر نمی تواند جز از اشتباه منجمان ناشی شده باشد که نتوانسته بودند ساعت سعد جلوس شاه را بر تخت به درستی تعیین کنند. خشمگین از این که چنین مورد بی رحمتی واقع شده اند و با این ادعا که آگاهی آنها در شناخت آینده کمتر از منجمان نیست بر آن شدند تا به شاه برسانند که زمانی سعد برای تصاحب تاج و تخت به او نشان نداده اند و ناچار برای بازگشت سلامت به او و برکت به مملکت باید مراسم جلوس را در ساعتی سعد تجدید کند و نام خود را تغییر دهد (ن. ک: تارونیه، ۱۳۴۸: ۹۰). همین گونه برخی اطباء خود در توطئه گری ها و دسیسه چینی ها شرکت می کردند تا بدین طریق با یافتن پایگاهی از تیررس توطئه ها در امان باشند و البته برخی شدیداً خوی توطئه گری یافته بودند. بدین گونه که آمده است، حکیم ابوداود که دسیسه هایش توسط شاه صفوی مشخص گشته بود، به دربار اورنگ زیب در هند گریخت و صاحب مقام شد اما «به هر روی پروردگار بر عنایت خود نسبت به وی نیفزود، زیرا در هند نیز چنان که عادتش بود به فتنه انگیزی پرداخت و سرانجام در آن سرزمین به تیره روزی جان باخت» (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۴۹۶).

به واقع این چاره اندیشی پزشکان در عصر صفوی ضرورت می نمود و اگر سرنوشت طبای دربار را واری می نمایم بهانه جویی های اطباء توجیه پذیر می نماید؛ زیرا

درغیراین صورت مرگی وحشتناک و در کمترین مرتبه فقر و مسکنت در انتظار اطباء بود. نکته مهم این است که چنان مرگ شاه با عملکرد طبیب پیوند داشت که گویی در سرزمین تحت سیطره صفویان پزشک مزبور قاتل پادشاه شناخته شده، مأمنی درجایی و نزد امیری و صاحب قدرتی نمی یافت و این گونه بود که تنها راه چاره، پناهندگی به دربار کشورهای همسایه می نمود. درباره بحث فوق گزارشی موجود است بدین قرار: «طبیب ابوذر پسر ملاصدرا الشریفه طبیب که در اواخر ایام حیات شاه به درجه اعتبار رسیده بود، در این وقت به نظر میرزا سلیمان درآمد و میرزا که از او آزرده گی بسیار داشت، فی الحال به قتلش حکم کرد. آن بیچاره را همان جا پاره پاره کردند» (قزوینی، ۱۳۸۲: ۵۹۱۷).

بدین سان اغلب پزشکان سرشناس عصر صفوی مهاجرت از ایران و زندگی در سرزمین بیگانه را به ماندن در جایی که تضمینی برای مال و جاننش نبود، ترجیح می دادند و در این بین یکی از مناطق مورد نظر و مطلوب هندوستان و دربار گورکانیان بود. از شمار این پزشکان که بدین گونه رفتار کرد، حکیم داوود، قابل ذکر است که مورد بدگمانی شاه واقع شده؛ بنابراین احساس خطر کرد و به هندوستان گریخت. وی در آن جا صاحب منصب و نام و نشان شد، دارایی فراوان به چنگ آورد و در جنگی که میان اورنگ زیب و برادرانش روی داد به نام عرب خان شرکت کرد (ن. ک: شاردن، ۱۳۷۲: ۱۴۹۶).

به هرروی و علتی که بود مهاجرت اطباء از ایران از عوامل اصلی ضعف طب و طبابت و افتادن این دانش در سیری قهقرایی در ایران عصر صفوی و اعصار بعدی بود، زیرا اکثر این پزشکان به اذعان منابع حذاقت و مهارت بسزایی در درمانگری داشته، در دربارهای انیرانی بدین سبب جایگاه رفیعی می یافتند. در کتاب کاروان هند احمد گلچین معانی از حکیمی با عنوان حکیم مسیح الدین ابوالفتح، پسر مولانا عبدالرزاق گیلانی، سخن به میان می آید که به دلیل ترس از دست دادن جاننش به هندوستان مهاجرت کرده است و در آنجا ارج و قرب یافته و «در رتبه از پایه وزارت و و کالت درگذشت» (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۱۳).

البته همیشه گریختن و پناهنده شدن به دربار ممالک همسایه مقدر نمی شد و گاهی ترس از دست دادن جان تنها باعث انزوا و گوشه نشینی طبیبان می شد. در این بین (خلد برین) از گوشه نشینی حکیم شمس^۱ به عنوان سوانح حیرت افزا یاد کرده است و می نویسد: «این حکیم که «طبابت ذات اقدس و سرکرده طبای خاصه شریفه در اوج اعتبار بود، چون به پشت گرمی و استظهار قرب و منزلت زیاد جرئت مطالبی که نسبت به او بی نسبت بود، می نمود، به اشاره والا در دارالمؤمنین کارشان انزوا و عزلت اختیار نمود» (خلد برین، ۱۳۸۰: ۲۸۴).

۲-۴. تأثیر عوامل بیرونی (ویژگی‌های هند و دربار گورکانی) بر مهاجرت اطباء

بدین سان سوای عوامل مهمی چون جو حاکم و اوضاع سرزمین مبدأ، پتانسیل‌های مکان مقصد را می‌توان به عنوان امری مداخله‌گر و مؤثر در مهاجرت بین دو مکان مورد توجه قرار داد. همان‌طور که در ایران زمان صفویان دلایل مهمی چون: تعصبات و نگرش جزم-اندیشانه مذهبی و عدم مصونیت جانی و مالی پزشکان درباری سبب مهاجرت اطباء گشته بود اما در سرزمین مقصد یعنی هندوستان هم عوامل بسیاری بود که باعث جذب مهاجرین می‌گشت و این عوامل شامل اوضاع جغرافیایی، مذهبی و امکاناتی بود که صاحبان قدرت و مکتب گورکانی در اختیار مهاجرین قرار داده بودند و با وجود اینکه دربار صفوی چندان تمایلی در نگاه‌داشت نخبگان و دانشمندان نداشت، دربار گورکانی اشتیاق و تمایل بسیاری در جلب عالمان و به‌ویژه ادیبان و پزشکان نشان می‌داد.

بنابراین در کنار عوامل داخلی موارد مهمی از بیرون سبب فرار نخبگان به خارج از مرزهای ایران بود و هندوستان به‌عنوان همسایه شرقی صفویان پناهگاه و مرکزی برای دانشمندانی بود که جامعه سیاست محور صفویان اندیشه و عمل آنها را بر نمی‌تافت.

باری چنانکه ذکر گردید عوامل جغرافیایی و مذهبی و سیاسی هندوستان موجب جلب پزشکان ایرانی به هند بود و در این بین اگر به ویژگی‌های جغرافیایی هندوستان به‌عنوان همسایه شرقی ایران نظری افکنیم متوجه می‌گردیم که: یکی از عواملی که سبب شد تا مهاجرین به هندوستان سفر کنند سهولت راه و نزدیکی هند به ایران بود و اینکه مسیر راه-یابی به هند راحت و سهل و فاقد ارتفاعات و کوه‌های سخت و صعب‌العبور بود. بدین سان به گزارش سفرای غربی، سهولت راه و هزینه مطلوب سبب می‌شد ایرانیان راه هند را به منظورهای مختلف درپیش بگیرند (ن. ک: تارونیه، ۱۳۸۳: ۲۷۵).

از آن گذشته سرزمین هند از آب و هوای خوش برخوردار بود و بدین سان ایرانیان مهاجر برای زیست و گذران زندگی در هند در تنگنا و مشقت نبودند. در این باره به جاست اگر گزارشی تاریخی از مسیر و کیفیت راه‌یابی به هند و چگونگی وضعیت اقلیمی هند ذکر گردد:

مخفی نماند که هندوستان مملکتی است که در غایت طول و عرض و... چندان خوبی در آن دیار است، در هیچ مملکتی نیست، از عبدالله ابن سلام نقل است که شادی را ده جزء آفریده‌اند، یکی از خوبی‌ها، هندوستان و یک جزء را به باقی جهان داده‌اند. یکی از خوبی‌های هندوستان آن است که مسافر را احتیاج به زاد و همراه نیست؛ چه در هر منزل خوراک و علیق چارپا و محل آسایش موجود است و سلسله آمد رفت از یکدیگر گسسته نمی‌گردد، خصوص در زمستان که از غایت اعتدال هوا تردّد بیشتر است،... دیگر هر نوع که کسی خواهد باشد، منعی و تکلیفی نمی‌باشد. (رازی، ۱۳۹۱:

اما صرف نظر از اقلیم و مسیر دستیابی به هند از مسائل مهمی که اطباء و به طور کلی دانشمندان و نخبگان ایرانی را می‌آزرد و رفتن از ایران را به ماندن ارجحیت می‌داد، رفتار سختگیرانه سردمداران صفوی با اقلیت‌های مذهبی بود؛ به طوری که دستگاه سیاسی صفوی تنها مذهب تشیع اثنی عشری را قانونی برشمرده و باقی مذاهب و اقلیت‌های دینی مجالی برای عرض اندام نمی‌یافتند و مهم اینکه حتی برخی از شیعیان ایرانی نیز به سبب اینکه با سیاست‌های دینی صفویان همراه و همسو نبودند، نیز در دشواری و دربه‌دوری می‌زیستند (ن. ک: آشتیانی، ۱۳۸۰: ۲۷)؛ بنابراین تأکید روزافزون بر الهیات و اصول اسکولاستیک، عدم حمایت از ادبیات و تعصب شدید پادشاهان سلسله صفویه نسبت به این مسئله، در مقابل ثروت امپراطوری، سیاست آزادمنشانه و اغماض‌گرایانه حکومت گورکانی، از وسایل عمده تشویق بود (ن. ک: ریاض‌الاسلام، ۱۳۷۱: ۲۵۱). بر این اساس قلمرو گورکانیان هند و دربار ایشان مأمّن و مرکزی برای ایرانیان غیر شیعی بود و از این رو داشتن اشتراک مذهبی صاحب‌منصبان گورکانی با پزشکان ایرانی یکی دیگر از عواملی بود که باعث شد اطباء ایرانی، سرزمین هند را به عنوان سرزمین مقصد انتخاب کنند. در مقابل صفویان، در هند قدرتی در رأس کار بود که وحدت مسلمین را تجویز و تبلیغ می‌کرد؛ اتفاقی که هرچند از ابتدای دوران صفوی شایع بود اما به‌طور جدی، به‌ویژه سده هفدهم با تعلیمات شیخ احمد سرهندی شروع شد. «او می‌گفت اسلام تنها عقیده نیست بلکه جمع مؤمنان به اسلام نیز بخشی از آن است. این گونه بود که برای مسلمانان هند لنگری فراهم آورد تا در طوفانی که در پیش بود از آن استفاده شود» (تاپار، ۱۳۸۷: ۷۱).

البته پیش از این دوران، حتی پیش از این سرزمین هند به سبب وجود ادیان گوناگون هیچ‌گاه روی تعصب دینی و تأکید بر دین یا مذهب خاصی را، آن‌گونه که در دوران صفوی شاهد بودیم، به خود ندید؛ بنابراین فرقی و مذاهب و ادیان گوناگون به آسودگی در این دیار زیسته، مشغول به فعالیت بودند و حتی با وجود اینکه دربار گورکانی دارای مذهب تسنن بود اما ایرانیان شیعی مذهب در مناصب و مقام‌های مختلف به دربار راه داشته و محدودیتی در این بین نداشتند و گاه زمامداران از مذهب شیعه حمایت می‌کردند. تاورنیه در سفرنامه خود و در روزگار صفویان می‌نویسد:

در خطه پادشاهی هند، یعنی امپراطوری مغول کبیر و کشور سلطنتی گل‌کنده و مملکت پیشاور، از دو فرقه شیعه و سنی پیروی می‌کنند... چون در میان هندوان فرمانده جنگی کم پیدا می‌شود و اغلب افسران ایرانی از فرقه شیعه‌اند که در پی کسب ثروت به هند رفته‌اند، اما بظاهر پیرو مذهب پادشاهی هستند که خدمتش را می‌گزارند تا خوشایند او باشند. باین‌همه در مملکت گل‌کنده که در آنجا نیز ایرانیان فراوانی هستند، آشکارا شریعت تشیع اجرا می‌شود و قطب‌شاه که در این زمان سلطنت می‌کند با تعصب بسیار آن را رواج می‌دهد. (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۸۷)

۲-۵. برخورد دربار هند با پزشکان و دانشمندان ایرانی

با توجه به اوضاع سیاسی، اقلیمی و مذهبی هند که در جلب پزشکان ایرانی به هند به-عنوان جاذبه‌ای مهم تلقی می‌شد، زمامداران هندی نیز برای مهاجرت نخبگان ایرانی به هند کوشیده و در این رخداد مبادرت خاصی داشتند؛ به طوری که گاهی پیش می‌آمد که پادشاهان و امیران گورکانی هند از طبیبان و پزشکان ایرانی دعوت می‌کردند تا به هندوستان بروند تا بتوانند از مهارت و توانایی آنان در زمینه علم طب استفاده کنند و گاهی هم برای درمان بیماری‌هایی که پزشکان هندی نمی‌توانستند آن را درمان کنند از اطبای ایرانی دعوت می‌کردند تا به درمان آن پردازند. در این بین فراخوان، مهاجرت حکیم کمال الدین حسین قزوینی به قندهار (ن. ک: سیستانی، ۱۳۴۴: ۴۰۶) و عزیمت حکیم شاه فتح الله شیرازی به دعوت علی عادلشاه به بیجاپور که در آنجا منصب و کالت یافت، قابل ذکرند. جالب آنکه پس از مرگ عادلشاه، جلال الدین اکبرشاه فرمان به طلب وی فرستاد و حکیم در دربار او منزلتی عظیم یافت (ن. ک: گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۲۶). اهمیت و اعتباری که دربار هند به پزشکان و دانشمندان ایرانی داشتند از آنجا پیداست که در وصف مرگ حکیم شاه فتح الله شیرازی که در دربار هند درگذشت، آمده است: «پادشاه پایه-شناس را از گذشتن آن یادگار حکمای پیشین اندازه سوگواری ما که تواند شناخت؟ اگر به دست فرنگ افتادی و همگی خزاین عوض خواستی، به آرزوی آن سودا، فروان سود کردمی، آن گرامی گوهر را ارزان اندوختمی» (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۲۶؛ نیز ن. ک: کاویانی پویا، ۱۳۹۴: ۳۵۴-۳۵۶). بدین سان بسیاری از ایرانیان، از جمله افراد تحصیل کرده و دانشمند به خدمت شاهان هند درآمدند. در این بین اکبر گورکانی علاقه شدیدی به جذب فرهیختگان و عالمان ایرانی و غیره داشت. برادران فیضی (شاعر) و به ویژه ابوالفضل صدراعظم اکبرشاه^۲ در این امر به او کمک کردند. (ن. ک: ریاض الاسلام، ۱۳۷۱: ۲۵۰)

۲-۶. تأثیر کسب مقام و منصب و انگیزه‌های مادی در مهاجرت اطباء به هند

شاهان مغولی هند همان گونه که با آغوش باز از شعرای بیگانه استقبال می‌کردند، پذیرای هر هنرمند خارجی نیز بودند تا بر افتخارات خود بیفزایند (ن. ک: تاپار، ۱۳۸۷: ۸۹) و البته دانشمندان و پزشکان را در این سرزمین آسودگی و رفاه فراوان بود؛ به طور مثال یوسف بن محمد هروی، متخلص به یوسفی، به دربار هند فراخوانده شده و در عهد سلطنت بابر و همایون به عیش و آسایش روزگار به سر می‌برد (ن. ک: مبارک، ۱۳۷۲: ۵۷۳).

نکته مهم آنکه برخی از این پزشکان مهاجر از سرآمد پزشکان دوران بودند و فقدان آنها در ایران می‌توانست ضربه مهمی بر دانش پزشکی ایرانیان وارد آورد و رشته اتصال طب ایرانی را بگسلد؛ چراکه دیگر سرزمین ایران و ایرانیان عصر صفوی نمی‌توانستند

دریافت دارنده علوم ایشان باشند و این سرزمین هند بود که دانش پزشکی ایرانی را که در طی سده‌ها منتقل گشته بود، دریافت و به نسل بعد منتقل کرد. در این باره گزارش است که:

حکیم صدرالدین شیرازی متخلص به الهی، فرزند حکیم فخرالدین محمد است که در عهد شاه تهماسب سرآمد اطبای عصر بود. وی پس از تحصیل طب و ریاضی و سایر فنون این علم به سال هزار و یازده قمری به اتفاق حکیم رکنا مسیح کاشی به هندوستان رفت و از دولت ملازمت پادشاه غریب‌پرور کامیاب مطالب گردیدند... وی در زمان جهانگیرشاه (۱۰۳۷-۱۰۱۴) از پزشکان معتمد وی بود و پس از فوت حکیم علی گیلانی (هزار و هیجده) به خطاب مسیح‌الزمان معزز و مکرم گشت، در عهد شاه جهان نیز از مقربان درگاه به خدمت عرض مکرر منصوب بود، در سال هزار و چهل و چهار از طبابت دست کشید؛ از آن پس مدتی حکومت بندر سورت را داشت و تا منصب سه‌هزاری ترقی کرد و سالی شصت هزار روپیه به مستمری بود. (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۹۰)

همچنین حکیم ابوالفتح گیلانی در دربار اکبرشاه بسیار مورد تکریم و نوازش بود به همین علت مورد حسادت دیگران قرار داشته‌است. گفته می‌شود «در خدمت پادشاه به مرتبه تقریب تمام رسیده، تصرف در مزاجش چنان نموده بود که جمیع اهل دخل بر او حسد می‌بردند» (بداؤنی، ۱۳۷۰، ج ۳: ۱۱۵).

بدان گونه که از گزارش فوق برمی‌آید پزشکان ایرانی دربار هند از چنان مقام و منزلتی برخوردار بودند که حتی زمامداری و حکومت می‌یافتند؛ بنابراین عجیب نبود اگر پزشکان ایرانی که همواره هراس از جان و مال خود داشتند هند را (ارض ایده‌آل) برای فعالیت و زندگی خود انتخاب کنند.

از جمله پزشکان مهم دیگر صفوی که در هند مقام و حکومت یافت، می‌توان به میر محمد مؤمن، (متوفی ۱۰۳۴) اشاره داشت که از مشاهیر ایرانی و مؤلفان آثار طب مهم به-شماررفته و با وجود اینکه در جوانی به عنوان پزشک (عوان‌الله) یکی از پسران شاه طهماسب برگزیده شده بود، هند را بر ایران ترجیح داد و هم‌زمان با موقعی که محمدقلی قطب‌شاه پانزده‌ساله به مقام سلطنت رسید، به گلکنده رفت. محمدقلی قطب‌شاه بیش از همه پادشاهان قطب‌شاهی، فضلا و دانشمندان را گرامی می‌داشت و به همین دلیل مقدم میرمحمد را هم گرامی داشت و او در عرض پنج‌سال پیشوای (شهردار) گلکنده شد و به فرمان سلطان محمد قطب‌شاه رساله‌ای براساس کتب طب قدیمی تألیف نمود (ن. ک: الگود، ۱۳۸۶: ۹۷). در زمره دیگر اطبای ایرانی حاضر در هند می‌توان به حکیم زین‌الدین محمود (ن. ک: گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۵۱۰) و حکیم عین‌الملک که چندی حاکم تختگاه دهلی بود، اشاره کرد (همان: ۴۱۴). او افزون بر طب از سیاستمداران بنام هم بود و دوایی تخلص می‌کرد و در علم کمال رتبه عالییه داشت (ن. ک: بداؤنی، ۱۳۷۰، ج ۳: ۱۱۳). همچنین باید

به سنی النساء خانم، از زنان فاضل پزشکی و ادیبی اشاره نمود که برای دیدن برادرش طالب آملی، ملک الشعراى دربار جهانگیر پادشاه هند، به آنجا رفت و به دلیل کاردانی و شیوازیانی و آشنایی با فنون طب و طریق معالجات، مورد توجه ارجمند بانویگم، همسر شاه جهان، قرار گرفت و به درجه مهرداری رسید. وی تا پایان عمرش در دربار هند با احترام زیست. از او به نام رابعه دوم یاد کرده اند (ن. ک: رجبی، ۱۳۷۹: ۱۲۱).

بدان سان که از اسناد و شواهد موجود برمی آید دانشمندان و اطباء عصر صفوی به سبب جاذبه‌های هند و عوامل بازدارنده صفویان، هند و دربار گورکانی را بهتر و مطلوب‌تر از ایران و دربار صفوی می‌دیدند. در این بین اما انگیزه‌های مادی و تلاش برای کسب جاه و مقام نیز عامل مهمی بود که نمی‌توان از آن به سادگی گذر کرد. به‌واقع پادشاهان گورکانی امکانات بسیاری در اختیار مهاجرین می‌گذاشته‌اند. این امکانات شامل کتب طبی، کتابخانه، درمانگاه تا کسب ثروت و مناصب می‌گردید. درواقع ثروت بی‌حساب سرزمین هند در مهاجرت نخبگان ایرانی تاثیر بسزایی داشت و البته پرواضح است که همه عوامل جذب‌کننده هند تحت تاثیر اوضاع نابسامان جامعه صفوی بود. به‌رروی پادشاهان گورکانی به دلیل علاقه به رشد علم به اطباء طلا و هدایای زیادی می‌دادند تا بتوانند آنان را تشویق به ماندن و رشد و شکوفایی علم در سرزمین هند کنند و این سبب ایجاد افتخار برای گورکانیان می‌شده‌است؛ به‌طورنمونه:

«میرزا نظام‌الدین احمد صاعدی شیرازی» ضمن رویدادهای زمان سلطان عبدالله قطب‌شاه گزارش می‌دهد که در اواخر سال هزاروپنجاه‌ودو حکیم کریم‌الدین یزدی پیشتر در خدمت شاه‌صفی بود، «از بندر عباسی به بندر مجلی پتن آمد و نسبت به او توجهات خاقانی به ظهور رسید، اول بار مبلغ پانصد هون (دوهزار روپیه) با پالکیعاج فیل فرستادند و مقرر داشتند که هر صبح و شام سفره اطعمه و اشربه به جهت او و رفقا و منسوبانش در منازل می‌کشیده باشند... تا به حضور پر نور برسد و چون به شرف بساط بوس رسید، به عنایت خسروانه و انواع الطاف شاهانه مسرور گردید و تا غایت تحریر (۱۰۵۳ ه ق) مبلغ‌های کلی به طریق انعام و اکرام به مشارالیه واصل گردید» (همان: ۲۶).

همچنین یکی از اطباء مشهور «میرمحمد هاشم حکیم مخاطب به معتمدالملوک و علوی‌خان در شیراز ۱۰۸۱ ه ق ولایت یافته و پس از کسب کمال و تحصیل علم پزشکی در سال ۱۱۱۱ ه ق به هندوستان رفته و از اورنگ زیب عالمگیر پادشاه خطاب و منصب یافته و در عهد محمدشاه بر اثر معالجات سودمندش به زر و سیم سنجیده شد و به منصب ششه‌زاری و ماهانه سه‌هزار روپیه نایل گردیده‌است» (همان: ۹۰۶)؛ همچنین از این شمار است حکیم الممالک شیخ حسین طبیب شیرازی، از پزشکان و شاعران ایرانی که به هند رفت و به شغل پزشکی دربار سرگرم شد. نخست خدمت محمداعظم شاه اختیار کرد که بعداز مرگ پدرش، اورنگ‌زیب (۱۱۱۸ م)، مدتی

کوتاه زمام حکومت در دست داشت و پس از وی در درگاه قطب الدین شاه عالم بهادر شاه اول ۱۱۲۴-۱۱۱۹ عزت و احترام به هم رسانید و در عهد محمد فرخ سیر ۱۱۲۴-۱۱۳۱ عنوان حکیم الممالک یافت و در دوران پادشاهی ناصرالدین محمدشاه ۱۱۳۱-۱۱۶۱ به زیارت کعبه رفت و باز به بارگاه شاهان هند برگشت و به منصب چهارهزاری مفتخر گردید تا به سال ۱۱۴۹ در شاه جهان آباد بدرود زندگانی گفت. (ن. ک: صفا، ۱۳۷۸: ۱۳۹۶) حکیم خباز، نیز اصفهانی بود و طبعی تخلص می کرد و در اکثر علوم و قوف داشت از طبیبان مهاجر بود. (ن. ک: سام میرزا، ۱۳۱۴: ۵۴) حکیم بیگ نیز که سرآمد خوبان هرات بود و در چوگان بازی به مثل او کسی یاد نمی داد. (ن. ک: واصفی، ۱۳۵۰: ۱۸۷).

در پایان این بحث لازم به ذکر است بخش مهمی از ثروت دربار هند، بخصوص خزاین موفور و غنایم نامحصوری که سلاطین تیموری داشتند به پایمردی و جلادت سرداران و سپاهیان ایرانی و غیره در کشورگشایی ها و گرفتن قلعه‌های بی‌شمار از فرمانروایان محلی و زمین‌داران بزرگ و رایان و خواجگان هندو که اسلاف‌شان عمرها سعی در جمع‌آوری آن کرده بودند، به چنگ به دست آمده بود. (ن. ک: گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۲۴).

۳. نتیجه‌گیری

بسیاری از عوامل در مهاجرت‌های مردم در دوران‌های تاریخی از سرزمینی به اقلیمی دیگر تأثیرگذارند و در این میان شرایط نامساعد اجتماعی و سیاسی که سبب می‌گردد مردم یک ناحیه نتوانند به راحتی و در آسایش به باورهای دینی و غیر دینی پرداخته، از مهارت‌های و استعداد خود بهره‌برند، مهم‌ترین نقش و جایگاه را دارند. بدین گونه در روزگار صفوی با رسمیت بخشی به مذهب تشیع، به سبب سوء رفتار برخی شهریاران صفوی در برخورد با اقلیت‌های دینی و همچنین برنیافتن اندیشه و فعالیت دگراندیشان و البته برخی رفتارهای ناشایست در برخورد با پزشکان، بسیاری از نخبگان جامعه و در این بین پزشکان هجرت به ممالک همسایه و به‌ویژه هند را بر ماندن در ایران ترجیح دادند. در نتیجه پزشکان ماهری که همواره در معرض سوء ظن، سوء قصد و توطئه‌گری‌های درباری بودند، دانش خود را به هند و دربار گورکانی برده، در آنجا به ثروت و جایگاه مطلوب و حتی گاه دارای مقام کشوری و لشکری شدند. بدین سان ایران، مکتب‌خانه هند شد و دانش ایرانی با گسست از مهد خود، در منطقه‌ای دیگر بالید و میراث ایرانی را به سرزمین هند و به نسل بعدی هندیان منتقل کرد.

یادداشت‌ها

۱. شمس‌الدین محمد گیلانی، نویسنده مسالک‌الیقین از معاصران و هم‌درسان حکیم صدرالمآلهین شیرازی و از علمای امامیه حوزه فلسفی اصفهان و شاگرد میرداماد بوده، در مباحث عقلی پیرو مکتب مشا و تربیت- یافته مکتب اصفهان است (شمسا، ۱۳۹۲: ۲۴).
۲. ابوالفضل بن مبارک معروف به ابوالفضل علامی، ابوالفضل دکنی یا شیخ ابوالفضل ناگوری ادیب. تاریخ نگار و منشی اول و معتمد اکبر یکم، بزرگترین پادشاه گورکانیان هند بود (انجمن دانشنامه اسلام، ج ۱، ۱۳۵۴: ۱۱۷).

کتابنامه

- آشتیانی، استاد سید جلال‌الدین. (۱۳۸۰). *شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا*. ویرایش دوم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- انجمن دانشنامه اسلام. (۱۳۵۴). *دانشنامه اسلام*. تهران: بنگاه نشر و ترجمه.
- انصاری، غلام‌مجتبی. (۱۳۸۸). *دیوان حکیم شیخ حسن شهرت شیرازی*. بی‌جا: مرکز تحقیقات فارسی.
- البستانی، المعلم پطرس. (۱۹۰۰ م). *دایرةالمعارف*، ج ۱۱. مصر: بی‌نام.
- بداؤنی، عبدالقادر بن ملوک‌شاه. (۱۳۷۹). *منتخب التواریخ*. مصحح: توفیق سبحانی و مولوی احمد صاحب، ج ۳، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- پناهی سمنانی، محمد احمد. (۱۳۷۲). *شاه اسماعیل اول صفوی، مرشد سرخ کلاهان*. تهران: کتاب نمونه.
- تاپار، رومیل. (۱۳۸۷). *تاریخ هند*، جلد ۲ و ۱. همایون صنعتی‌زاده. تهران: نشر ادیان.
- تارونیه، ژان باتیست. (۱۳۸۳). *سفرنامه تارونیه*. حمیدارباب شیروانی. تهران: نیلوفر.
- *تذکره الملوک*. (۱۳۳۲). تصحیح محمد دبیر سیاقی. تهران: طهوری.
- جعفرپور، جلال؛ طهماسبی، ساسان. (۱۳۹۶). «معرفی و شناسایی مهاجران گیلانی هند، با تکیه بر دکن». بی‌جا: *فصلنامه مطالعات شبه قاره*. دوره ۹. شماره ۳۱، صص ۴۵ - ۶۲.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، ج ۱. بی‌جا: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، میرزاییگ حسن. (۱۳۷۸). *روضه‌الصفویه*. تهران: بی‌نام.
- خلدبرین، محمدیوسف. (۱۳۸۰). *ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (بی‌تا). *حبيب السیر*، ج ۴. تهران: کتابفروشی خیام.
- رازی، امین احمد. (۱۳۴۴). *تذکره هفت اقلیم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- رجیبی، محمدحسن (۱۳۷۹). *مشاهیر زنان ایرانی و پارسی گوی از آغاز تا مشروطه*. تهران: سروش.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۸۹). *احسن التواریخ*. تهران: اساطیری.
- ریاض الاسلام (۱۳۷۱). *تاریخ روابط ایران و هند* (در دوره صفویه و افشاریه). ترجمه محمدباقر آرام و عباسقلی غفاری فرد. تهران: انتشارات سپهر.
- سام میرزای صفوی (۱۳۱۴). *تحفه سامی*. تهران: ارمغان.
- سانسون (بی تا). *سفرنامه سانسون*. به اهتمام و ترجمه تقی تفضلی. تهران: زیبا.
- *سفرنامه های ونیزیان در ایران* (۱۳۴۹). ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- شاردن (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*. اقبال یغمایی. مشهد: توس.
- شمس‌الدین محمد (۱۳۹۲). *مسالك اليقين فی بیان عمده اصول الدین*. تصحیح طوبی کرمانی و علیرضا اصغری. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۹۴). *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۵. تهران: فردوس.
- طغیانی، اسحاق (۱۳۸۵). *تفکر شیعه و شعر دوره صفویه*. اصفهان: فرهنگستان هنر.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷). *زندگانی شاه عباس اول*، ج ۲. تهران: دانشگاه تهران. جلد ۲.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۵۸). *زندگانی شاه عباس اول*. تهران: انتشارات علمی.
- فندرسکی، سیدابوطالب (۱۳۸۸). *تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین*. تهران: موزه.
- قزوینی، آصف خان؛ تتوی، احمد (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*، ج ۸. تهران: علمی و فرهنگی.
- کارری، جملی (۱۳۴۸). *سفرنامه کارری*. عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. بی جا: فرانکلین.
- کاویانی پویا، حمید (۱۳۹۴). *بیمارستانها و مراکز درمانی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). *سفرنامه کمپفر*. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹). *کاروان هند*، ج ۱. مشهد: آستان قدس رضوی.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹). *کاروان هند*، ج ۲. مشهد: آستان قدس رضوی.
- الگود، سیریل (۱۳۸۶). *طب در دوره صفویه*. محسن جاویدان. تهران: بی نام.
- مبارک، ابوالفضل (۱۳۷۲). *اکبرنامه*. تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مشار، خان بابا (بی تا). *یوسف بن محمد هروی*، ج ۵. تهران: مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی.
- معتمدی، اسفندیار (۱۳۹۱). *تاریخ علم در ایران*. تهران: نشر مهاجر. جلد ۳.
- ملک غیاث‌الدین محمد، حسن (۱۳۴۴). *احیاء الملوک*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- منشی، اسکندربیک (۱۳۴۳). *عالم آرای عباسی*. تهران: بی نام.

- نصرآبادی، میرزا محمد طاهر. (۱۳۱۷). *تذکره نصرآبادی*. تهران: ارمغان.
- نوایی، عبدالحسین؛ غفاری فرد، عباسقلی. (۱۳۹۱). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه*. تهران: سمت.
- نویدی شیرازی، خواجه زین العابدین علی. (۱۳۶۹). *روضه الصفا*. با مقدمه عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی.
- واسطی، حکیم نیر. (۱۳۵۳). *تاریخ روابط پزشکی ایران و پاکستان*. بی جا: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- واصفی، زین الدین محمود واصفی. (۱۳۵۰). *بدایع الوقایع*. چاپ دوم. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.